

ӘОК 913.81:911.2

А.Г. Абдуллина¹Геогр.ғылымд. докторы Қ.Т. Сапаров¹**АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНЫҢ ОРОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕР
ТОПТАМАСЫНЫҢ ТОПОНИМ ЖАСАУ БЕЛСЕНДІЛІГІ**

Түйін сөздер: топоним, халықтық географиялық термин, ороним, орографиялық терминдер, ландшафттық-геоморфологиялық ерекшелік

Мақалада Ақтөбе облысы аумағындағы топонимдер тобында кездесетін орографиялық терминдер мен олардың оронимдер жасалуындағы белсенділігі қарастырылған. Халықтық географиялық терминдерге табиғи-географиялық, лингвистикалық талдау жасау арқылы олардың аумақтың геоморфологиялық, ландшафттық ерекшеліктерімен байланысы анықталған. Зерттеу аумағында кездесетін 4000-нан астам орографиялық нысандар атауларының құрамындағы терминдер жіктеліп, кесте, диаграмма түрінде көрсетілді.

Кіріспе. Халықтық (жергілікті) географиялық терминдер нақты географиялық құбылыс пен түсініктерді анықтауда қолданылады және олардың географиялық нысандармен байланысы топонимдерде көрініс тапқан. Топонимдер мен терминдер арасындағы өзара байланыста топонимикалық заңдылықтар сақталған деуге болады. Топонимикалық зерттеулерде халықтық географиялық терминдерге негізделген *географиялық әдіс-тәсілдер* пайдаланылады.

Географиялық атаулардың құрамында географиялық және халықтық географиялық терминдер жиі кездеседі. Халықтық географиялық терминдер ғылыми терминологияның негізгі қоры болып табылады. Қазақстанда географиялық терминология жаратылыс ғылымдарының басқа салаларымен салыстырғанда біршама дамыды. Бұған әсіресе Қазақстанның кең байтақ аумағы оның жекелеген бөліктеріндегі миллиондаған топонимдердің пайда

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

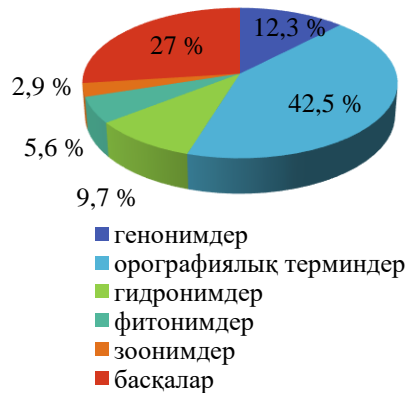
болуына белсене қатысқан халықтық географиялық терминдері ерекше әсер етті. Халықтық географиялық терминдер бойынша қазіргі таңда құндылығы сақталып отырған Э.М. Мурзаевтың және Қазақстанда топонимика ғылымының негізін қалаған, алғашқы қазақтың халықтық географиялық атаулары мен терминдері туралы зерттеулер жүргізген Ғ.Қ. Қоңқашбаевтың еңбектерін ерекше атауға болады. Ғ.Қ. Қоңқашбаев өзінің еңбектерінде қазақтың халықтық географиялық терминологиясының күрделілігі мен құндылығын атап көрсетті, Қазақстан аймағында сақталып қалған монғол (қалмақ) топонимикалық элементтерін, сонымен қатар түркі тілдік терминологияның заңдылықтарын анықтады, оларды сөздік түрінде құрастырып, этимологиясын анықтап көрсетті. Ғалымның диссертациялық жұмысы (1949) қазақтың халықтық географиялық терминдеріне арналып жазылған зерттеу жұмысы болды. Негізгі ғылыми жұмыстары топонимика мен терминология мәселелерін қамтиды. Ғ.Қ. Қоңқашбаев қазақтың халықтық географиялық терминдерін алғаш рет жинақтап, жарыққа шығарды. Оның *«Словарь казахских географических названий»* атты сөздігінде (1963) [11] *2000 астам географиялық атаулар мен терминдер* жинақталған, орыс әдебиетіне енгізілген жергілікті географиялық терминдер, географиялық атаулардың қазақша атауы және орысша баламасы (эквиваленті), семантикасы берілген. Э.М. Мурзаевтың топонимикалық зерттеулері халықтық географиялық терминдер бойынша құнды дерек көздері болып табылады. *«Тюркские географические названия»* (1996) еңбегінде түркі тілдес халықтардың халықтық географиялық терминдер топтамасына жан-жақты зерттеулер жүргізген [14]. Ғалымдардың топонимика бойынша еңбектері әлі күнге дейін қазіргі топонимист ғалымдардың ғылыми зерттеу жұмыстарында қолданылып келеді. Сонымен қатар топонимист-географтар К.Д. Каймулдинова, Қ.Т. Сапаров, Ә.Е. Аяпбекова, А.Е. Егінбаева және т.б. ғылыми еңбектерінде Қазақстанның аймақтары бойынша терминдердің таралуы, олардың ақпараттық жүктемесі және топонимдер жасаудағы белсенділігі туралы жан-жақты зерттелген. Ақтөбе облысы аумағы бойынша оронимдер құрамындағы халықтық терминдерді зерттеу және талдау жоғарыда келтірілген ғалымдардың теориялары мен ғылыми тұжырымдарына негізделіп отыр.

Бастапқы материалдар мен зерттеу әдістері. Зерттеудің бастапқы ақпараттық базасы ретінде аймақтағы топонимикалық зерттеулер бойынша ғылыми еңбектер, аймақтың географиялық атаулары туралы қарастырылған ғылыми әдебиеттер мен материалдар, Қазақстан Республикасының

мемлекеттік географиялық атаулар каталогы, Ақтөбе облысының 1:500 000 масштабтағы топографиялық картасы пайдаланылды. Зерттеу жұмыстары бойынша ақпараттар статистикалық, этимологиялық талдау, салыстырмалы-сипаттамалық әдістерді пайдаланып жүргізілген ғылыми зерттеу нәтижесінде анықталды.

Зерттеу нәтижелері мен тұжырымдар. Жалпы ландшафттық-топонимикалық зерттеулерде топонимдер құрамындағы халықтық географиялық терминдер арқылы ландшафт, оның тарихы мен динамикасы және ерекшеліктері туралы ақпараттар алуға болады. Яғни терминдер жер бедері формалары мен сипаты, топырақ, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі сияқты компоненттері сияқты табиғи ландшафттың қасиеттерін анықтауға, зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан халықтық географиялық терминдерді индикатор-терминдер ретінде де қарастыруға болады [17]. Ландшафттық топонимдердің құрамындағы терминдерді жер бедерінің индикаторлары ретінде: жер бедерінің оң және теріс пішіндерінің, тегіс жер бедерінің орографиялық индикаторлары деп 3 топқа бөліп көрсетуге болады.

Ақтөбе облысы аумағының көп бөлігін геоморфологиялық аудандастырылуы бойынша аласа Оңтүстік Орал мен Мұғалжар қатпарлылығының аласа таулы, ұсақ шоқылы, төбелі жазықтары мен Каспий маңы синеклизасының Жайық-Жем денудациялық үстірті алып жатыр [6]. Осы табиғат аймағының жер бедерінің ерекшеліктері оронимдер құрамындағы терминдерде көрініс тапқан. «Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогының» [5], Ақтөбе облысы бойынша топографиялық карта мәліметтері негізінде алынған 4737 оронимдер құрамындағы терминдер мен сөздерге статистикалық талдау жасау негізінде халықтық орографиялық терминдердің – 2014 (42,5 %) құрайтындығын анықтадық (1 сурет).

Сур. 1. Ақтөбе облысы оронимдерінің құрамы.

Ғ.Қ. Қоңқашбаевтың [10], Қ.Т. Сапаровтың [16] және К.Д. Каймулдинованың [8] еңбектеріне сүйене отырып, Ақтөбе облысы бойынша оронимдер құрамындағы орографиялық терминдерді 1-кестегідей бес топтамаға жіктеп көрсеттік.

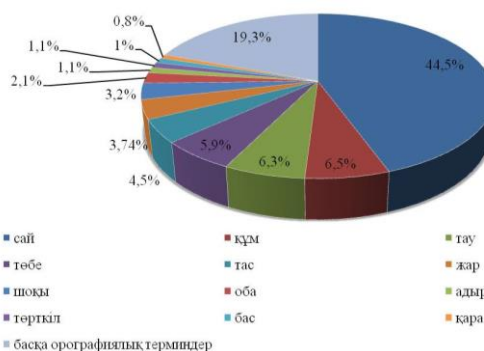
1-кесте

Ақтөбе облысы аумағындағы топоним құраушы халықтық орографиялық терминдер мен сөздер топтамасы

Терминдер топтамасы	Белсенді орографиялық терминдер
Жер бедерінің оң пішіндерін бейнелейтін	Шыңырау, адыр, айрық, асу, биік, бұйрат, ернек, дөң, жал, жар, күмбез, қия, қыр, оба, тау, толағай, төбе, шоғыр, шоқат, шоқы, шың, төрткіл, үстірт
Жер бедерінің теріс пішіндерін бейнелейтін	Жыра, қуыс, құз, құлама, ой, оймауыт, ойпаң, ойық, ор, өзек, сай, табан, шат, шұқыр, жарық, жырық, жарма, үңгір
Тегіс жер бедерін бейнелейтін	Дала, жер, тегіс, жаға, жайылма
Орографиялық нысанның кеңістікте орналасуын сипаттайтын метафоралық терминдер	Құлақ, қабақ, кіндік, көз, аяқ, бас, бауыр, бел, бүйрек, мойын, мұрын, төс, тұмсық, кемер, қара, түбек, айдар, айыр, ирек, өткел
Орографиялық нысанды құраушы жыныстарға байланысты терминдер	Шағыл, кебір, тақыр, ұшпа, құм, тас

1-кестеде көрсетілгендей жер бедерінің оң пішіндерін сипаттайтын (23 термин) және орографиялық нысанның кеңістікте орналасуын сипаттайтын метафоралық терминдердің (20) басым екендігі анықталды. Оронимдер

құрамында *сай, төбе, шоқы, төрткіл, құм, тас, оба, бас, тау, жар, адыр, қара* терминдерінің топонимикалық белсенділігі жоғары (2-сурет).

Сур. 2. Ақтөбе облысы топонимдер құрамындағы орографиялық терминдер үлесі.

Көрсетілген терминдердің қайталану жиілігінің жоғары болуы облыс аумағының геоморфологиялық ерекшеліктерімен, жер бедерінің сипатымен түсіндіріледі. Сонымен қатар терминдердің топоним құрамында кеңістіктік таралу заңдылықтарының бірі «терминдердің ландшафттар бойынша шоғырлануы» деп атауға болатын құбылыспен түсіндіруге болады [3].

Халықтық географиялық терминдер арасында географиялық құбылыстың жалпы белгілері бойынша топтастыратын *өзен, су, көл, тау* т.б. терминдер бар. Мысалы, *өзен* үнемі болатын су ағынын, *тау* – көтерілімді сипаттайды. Ақтөбе облысы аумағындағы *тау* терминімен жасалған топонимдер жергілікті жердегі басқа жер бедерімен салыстырмалы көтеріңкі бөліктерін көрсетеді. Т. Жанұзақ тау терминін ежелгі заманға тән, орал-алтай тіл бірлестігі кезінде пайда болған қазақ халықтық географиялық терминдер қатарына жатқызады [4]. Бұл терминмен жасалған оронимдер саны 128 атауды құрайды және олардың басым бөлігі Мұғалжар тауы және оған жапсарлас аумақтарда шоғырланған. Бұл термин тау, төбе, шоқы сияқты жер бедерінің оң пішіндерін сипаттайтын географиялық нысан атауларында кездеседі. *Тау* деген салыстырмалы ірі көтерілімдердің жалпылама атауы болса, *Доңызтау, Қабантау, Бөрілітау, Жыландытау* сол жердегі жануарлар түрлерін; *Жамантау, Жақсытау, Суықбеттау* сияқты оронимдер жергілікті жердің географиялық ерекшеліктерін сипаттайды. «Жақсы», «жаман» деген сөздер топонимдердің құрамында нысандардың сапасын сипаттау мақсатында қолданылады. Мұғалжар таулы аймағындағы Айрық биік нүктесінен солтүстік бағытқа созылған төбе Жақсытау және оңтүстікке бағытталған төбе Жамантау

деп аталды. Қазақ даласын зерттеуші А.И. Левшин зерттеулерінде бұл төбелер жайылымдардың сапасына байланысты аталған деп көрсетілген [12].

Ақтөбе, Ақбастөбе, Қаратөбе, Шұбартөбе, Жалғызтөбе, Жақсытөбе, Бестөбе, Жалтақтөбе сияқты оронимдерде кездесетін түркі тілінен шыққан келесі *төбе* терминінің дәлме-дәл «шың, төбешік, шоқы» деген мағынаны білдіреді. Азербайжан тілінде *тепелик* - «ұсақ шоқы», Орта Азия мен Монғолияда кездесетін *тепе, дене, добо* формасы да «төбе, шағын тау, қорған» мағынасында қолданылады. Орыс географиялық әдебиеттерінде қолданылатын *тепе, тюбе, тепелик* «ұсақ шоқы» дегенді білдіреді [14, 10]. Жалпы облыстағы географиялық атауларға топонимикалық талдау бойынша құрамында *төбе* терминімен жасалған оронимдер саны 119 атауды құрады.

Шоқы термині облыс оронимдері ішіндегі 66 географиялық атаудың жасалуына негіз болған. *Шоқы* (қаз.), *чўкки* (өзб.) – конус тәрізді формадағы көтерілім немесе таудың сүйірленіп ерекшеленіп тұратын шыңы. Сонымен қатар Э.М. Мурзаев монғол тіліндегі *цохио* «жартас» сөзімен де салыстырады [13]. Аумағының көп бөлігін аласа таулы өлке, таулы қыраттар алып жатқан Ақтөбе облысы оронимдері арасындағы *адыр* терминінің көп кездесуі де қызығушылық тудырды. *Адыр* – төбелі жер, ұсақ шоқы, жазықты жер бедерінің қатты беткі бөлігі; тауды қоршаған сілемдер, аласа таулар; эрозиялық процестермен, сайлар, жыралармен қатты тілімденген тау етегі [14]. Түркменстанда *адыр* жұмсақ топырақты, құмсыз шөлді жазықтың бөлігі; Қазақстанның көптеген аудандарында салыстырмалы аласа, тілімденген тасты бұйраттар немесе аласа таулар, қатты жыныстардан құралған шоқылар. Ғ.Қ. Қонқашбаев *Қазақтың ұсақ шоқысы* осы адырлардың - шоқылардың көп болуына байланысты аталған деп көрсетті [10]. Облыс аумағында *адыр* терминімен жасалған *Адыр, Ақадыр, Қараадыр, Түлкіадыр, Қызыладыр, Мамажанадыр, Шөладыр* және тағы басқа оронимдер саны 23 атауды құрады.

Оба – көтерілімдерде, кейде тегіс жерлердегі тастардың үйіндісі. Монғолияда да *овоо* – «үйінді», «*тас үйіндісі*», «*қорған*» дегенді білдіреді. Термин Қазақстанның географиялық атауларының құрамында жиі кездеседі, облыс бойынша 42 ороним *оба* терминінің қатысуымен жасалғаны анықталды. Облыс аумағындағы оронимдердің 91 атауында кездесетін *тас* терминінің бірінші мағынасы қазақ тілінде «тас», «жартас», якут тілінде *тас (таас)* – «тас», «тау», «жартас», «жота», «қатты түпкі жыныстардан құралған көтерілімдер» дегенді білдіреді. Екінші мағынасы (алт., тув.) «ормансыз аласа таулар», түркі тілінде *тас, таз* – «тақыр», «жалаңаш». Облыс аумағындағы топонимдердің аталуында бірінші мағынасына сәйкес қатты жыныстардан

құралған таулар, шоқылар, төбелер және тағы басқа көтерілімдерді сипаттауда пайдаланылған. Мысалы, *Ақтас, Қаратас, Сандықтас, Қызылтас, Тастысай, Тасшоқы, Қабақтас, Көптас* оронимдері қатты жыныстардан құралған тасты жер бедерінің болуына байланысты аталған. Э.М. Мурзаев Орта Азия елдерінің топонимиясында *даш/тас/таш* терминдерімен жасалған атаулардың көп екендігін келтірген [14].

Жер бедерінің оң формаларын сипаттайтын геоморфологиялық, әрі халықтық терминдердің келесі түрі – *жар*. Оронимдер құрамында жар терминінің қатысуымен 76 географиялық атау қарастырылды. Бұл терминнің де атаулары құрамында қайталану жиілігінің жоғары болуын облыс аумағының геоморфологиялық ерекшеліктерімен түсіндіруге болады. *Жар, яр* – өзен әрекетінен шайылған биік тік жағалау; борпылдақ жыныстардан құралған теңіз жағалауындағы жарлар. Ежелгі түркі тілінде *jar* – «жар», «тік жар»; қазақша, қырғызша *жар*, өзбекше *ёр*, якут. *джар (дьаар)* – «өзеннің биік, тік жағалауы», «теңіз жағалауындағы тік жар»; татар және башқұрт тіл. *яр* - "жаға"; азербайжанша *джар* – «жыра», «құрғатылған батпақ орнында қазылған канал»; алтай тіл. *jar* – "жаға", "жар"; хакас тіл. *чар* – "жаға", "жар" деген мағыналарды береді. Бұл жерден терминнің жағалаулық жыра, жарларға, құрғақ өзен арналарына қатысты екендігін байқадық. Дегенмен *жар* термині жыра, шатқалдар мен сай атауларында пайдаланылған. Мысалы, *Қызылжар, Жарсай, Жарлы, Ақжар* атаулары облыс аумағындағы жыралар мен сайлардың атаулары. Сонымен қатар таулар мен төбелер арасында да *жар* терминімен жасалған атауларды кездестіруге болады. Аумақтағы ірі геоморфологиялық бірлік Мұғалжар тауының атауын мысалға келтіруге болады. Мұғалжар оронимінің этимологиясын түсіндіруде бұл таудың XVIII ғ. орыс деректерінде Мугулжар, Мугалжар, Магулжар, Мугалджар болып аталғандығын ескеру қажет [15]. А. Әбдрахманов, А.К. Матвеев, Е. Қойшыбаев сынды ғалымдар мадьяр (венгер), монгол, монгул, могол, могул этнонимі, мұған түрік тайпасының атауларымен байланыстырғанымен, негізгі сөз құрамындағы жар термині өзгеріссіз сақталған. Яғни, номинация барысында жергілікті жердегі геоморфологиялық ерекшелік басты назарда болған деп тұжырымдауға болады. Э.М. Мурзаев Мұғалжар тауын жар терминінің қатысуымен жасалған деп келтірген [13]. Лингвистикалық тұрғыдан келгенде, филолог ғалым Б.Н. Бияров былайша талдайды: «атаудың бірінші сыңары «мұқ/моқ» моқал-комалый (тұқыл, мұқыл)» туынды түбірі «мұқалған, мүжілген», «аласа» мағыналарын береді. Ал екінші сыңары кәдімгі жар (жарқабак) сөзі тау орографиялық терминін ауыстырып тұр,

өйткені таудың шығыс беткейі көлбеу де, батыс беткейі тік (жарлы болып келеді). Атауға дәлел болып тұрған екі белгі бар: бірі – оның мүжілген, ескі тау екені, екіншісі – таудан гөрі жарға ұқсас келуі» [1]. Бұл белгілер Мұғалжар тауының физикалық-географиялық ерекшеліктерін анықтайды. Аталған пікірлерді талдау барысында және Мұғалжар тауының геологиялық деректер бойынша ескі тау екендігін ескере отырып, атаудың «мұқалған жар» мағынасында пайда болған деп есептейміз.

Төрткүл, төрткіл термині (дәлме дәл аудармасы – төртбұрыш) оронимдер қатарында 23 атауда кездеседі. Ғ.Қ. Қоңқашбаев терминнің Қазақстан аумағында түрлі мағынада кездесетіндігін дәлелдеген: – Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігінде төрткүл тілімденген беткейлі, шөгінді жыныстардан құралған көтерілімдерді (қалдық) білдіреді. Орыс географиялық әдебиеттерінде *турткуль, турткулевый рельеф* деген геоморфологиялық термин ретінде қолданылады; – Қазақстанның оңтүстігінде төрткүл деп тегіс шағын көтерілімдер түріндегі, төртбұрыш формасындағы ежелгі қоныстар мен бекіністердің қалдықтарын атайды [10]. *Төрткіл* терминін К.Д. Каймулдинова аласа таулы жер бедері типінің таралу ареалы шектеулі терминдер топтамасына жатқызады [8]. Ақтөбе облысы аумағындағы *Төрткіл, Ақтөрткіл, Қантөрткіл, Қостөрткіл, Кертөрткіл, Төрткілсор* төбелер мен таулар атауы қатарында бірінші мағынаға сәйкес келеді.

Қара сөзімен жасалған топонимдерді талдау барысында оның мағынасы туралы бірнеше қорытындылар шығаруға мүмкіндік берді. Э.М. Мурзаев қазақ тілінде қара – «үлкен, қатты, күшті»; «қатты тау жыныстарынан түзілген көтерілім, шоқы»; ал қырғыз диалектінде – «таудағы қар жаппаған орын» деп көрсетті. Е. Койшыбаев қара сөзі түстік мағынадан бөлек «жер», «төбе», «көтерілім», «жота», «алыс», «қалың» т.б. мағыналар білдіретіндігін атаған [9]. Ғ.Қ. Қоңқашбаев бойынша *қара* сөзі орографиялық нысандарға қатысты қатты тау жынысынан құралған, алыстан қою түспен ерекшеленіп көрінетін шоқыны немесе басқа салыстырмалы ірі көтерілімдерді білдіреді, ал гидрографиялық нысандарда грунт суларымен қоректенетін көл немесе өзендерді сипаттайды [11]. Сонымен қатар басқа зерттеушілер Р. Юзбашев, О.Т. Молчанова еңбектерінде *қара* – «көп»; «негізгі, ұлы» деген мағыналарда да кездеседі. Біздің зерттеуіміздегі оронимдер құрамындағы *қара* сөзі орографиялық нысандарға қатысты сипаттамаға сәйкес келеді және *Шөлқара, Қосқара, Қара, Ащықара, Қарабас* сияқты географиялық атаулардың жасалуына негіз болған.

Оронимдер қатарында метафоралық терминдер қатарына да жатқызылатын *бас* термині тау, төбенің жоғарғы бөлігін, өзен бастауын және жоғарғы ағысын, жартас, құздардың жоғарғы бөлігін белгілеуде қолданылады. Ежелгі түркі тілінде *ваś* – «өзеннің жоғарғы ағысы, басталған орны» деген мағына білдірсе, татар тілінде *баи (бас)* термині «бастау орны, өзеннің жоғарғы ағыны», «бас», «жоғарғы жақ» мағынасында қолданылады және ол елде гидрографиялық нысандар атауларында жиі кездеседі [2]. Облыс аумағында *Бас, Ақбас, Тақырлыбас, Түлкібас, Сарыбас* және т.б. атаулармен тау, төбе сияқты орографиялық нысандардың номинация процесіне ұшырағаны байқалады.

Географиялық атауларда кеңінен таралған *құм* терминімен жасалған атаулар облыс аумағындағы оронимдер құрамында *Баршақұм, Жиделіқұм, Аяққұм, Аралқұм, Аққұм, Жаманқұм, Желқұм, Кішіқұм, Қаңбақтықұм, Құмжарған* және тағы басқа барлығы 131 атауды құрайды. Терминнің таралу ареалы құмды массивтердің таралуымен сәйкес келеді.

Жер бедерінің теріс пішіндерін анықтайтын орографиялық терминдер ішінде қайталану жиілігі жоғары *сай* терминін атауға болады. Статистикалық талдау барысында облыс аумағындағы оронимдер құрамында *сай* терминімен жасалған 904 атау (44,5 %) анықталды. Махмуд Кашгари еңбегіне сүйене отырып Э.М. Мурзаев: *saj* – «вулкандар әрекетінен пайда болған тасты жер», шөлді жазық»; *saj jazi* – «жазық», «тасты жазық»; *sajram, sajram suv* – «ұсақ, таяз су» деген мағыналарды көрсететіндігін талдады. Түркия, Азербайжанда *чай* (сау) – «өзен», қырғ. *сай* – «құрғаған арна немесе кеуіп қалған өзен», «уақытша өзен» дегенді, түркмен тілінде де *чай* осы мағынаны білдіреді [13, 14]. Монғолияда *сайр* формасында – «құрғақ жыра», «қар еріген немесе жауын уақытында толатын уақытша өзен арнасы» деген мағынада қолданылады [10]. Географиялық сөздіктер мен әдебиеттерде «құрғаған арна, уақытша өзен» деген мағынаға сәйкес келеді. *Сай* – көбіне құрғақ, кейде маусымдық су ағатын, беткейі көлбеулене келген ұзын ойыс, аңғар. Жер бетінің эрозияға ұшырауынан және жыралардың одан әрі дамуынан қалыптасады. Ежелгі өзен аңғарларының (кейде арналарының) орнында да қалыптасуы мүмкін [7]. Термин көбіне өзендер мен *сай*, жыралардың атауларында жиі кездеседі.

Қорытынды. Ақтөбе облысы аумағындағы топонимдер құрамындағы орографиялық терминдерге талдау жасау арқылы мынадай қорытындыға келеміз:

1. Халықтық (жергілікті) географиялық терминдер топонимдер құрамына қатысады және сол жердегі нысандардың ерекшеліктеріне сәйкес

келеді. Облыс аумағындағы оронимдер құрамында халықтық орографиялық терминдермен жасалған географиялық атаулар жартысына жуығын (42,5 %), соның ішінде *сай, төбе, шоқы, төрткіл, құм, тас, оба, бас, тау, жар, адыр, қара* терминдерімен жасалған атаулар 80 пайызға жуығын құрайды.

2. Жер бедері мен оның элементтерін белгілейтін географиялық терминдер тобының басымын жер бедерінің оң пішіндері мен типтерін сипаттайтын геоморфологиялық терминдер құрайды және олар облыстағы географиялық атауларда, соның ішінде оронимдерде жақсы көрініс тапқан.

3. Халықтық географиялық терминдер көптеген географиялық атаулардың мағынасын ашуда маңызды рөл атқарады. *Тау, төбе, тас, жар, шоқы* сияқты жиілігі жоғары халықтық орографиялық терминдердің сипаттамасын облыс аумағындағы кейбір топонимдердің этимологиясын анықтауда салыстырмалы ғылыми зерттеулердің нысаны ретінде пайдалану мүмкіндігі мол деп білеміз.

4. Ақтөбе облысындағы оротерминдер мен өзге де географиялық атаулардың топонимдер жасалуында физикалық-географиялық тұрғыда қалыптасқанын аңғартты.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бияров Б.Н. Кейбір макротопонимдердің этимологиясы. Жер-су атауларының тарихы мен бүгінгі жай-күйі. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Астана: Сарыарқа, 2013. – Б. 81-97.
2. Гарипова Ф.Г. Татар топонимиясе: халқыбызның географик атамаларында – терминнар. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – С. 67-74.
3. Достай Ж., Сапаров Қ. Ландшафт тұрпаттарын (типтерін) анықтаудағы топонимдердің рөлі // География және табиғат. – 2006. – №5(23). – Б. 5-9.
4. Жанұзақ Т. Халықтық географиялық терминдердің семантикалық шегі және олардың топонимдер жасаудағы өзіндік орны // Ономастикалық Хабаршы. – 2014. – №2(28). – Б. 58-64.
5. Қазақстан Республикасының географиялық атауларының мемлекеттік каталогы. 13 том. Ақтөбе облысы. – Алматы, 2016. – Б. 30-525.
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық атласы. – Т.1. – Алматы: VIT BRAND, 2010 – Б. 51.
7. Қазақстан табиғаты: Энциклопедия /Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» ЖШС, 2012. 4-том. – Б. 304.

8. Каймулдинова К.Д. Қазақстанның аридті аймақтарының топонимиясы. – Алматы: Те-Color, 2010. – Б. 57-67.
9. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. – Алматы, 1974. – С. 118-125.
10. Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины // Известия Академии наук КазССР. Серия географическая. – 1951. – Вып. 3. №99. – С. 3-45.
11. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. – Алматы, 1963. – С. 8-139.
12. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или кирги-кайсацких орд и степей (под ред. М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – Б. 44-50.
13. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: Мысль, 1984. – С. 443.
14. Мурзаев Э.М. Тюркские географические названия. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – С. 16-234.
15. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. – Оренбург: Бреслина, 1887. – С. 439.
16. Сапаров Қ.Т. Метафоралық терминдер және топонимия // ПМУ Хабаршысы. – 2007. – №3. – Б. 116-121.
17. Penko N. S. Engraved in the Landscape: The Study of Spatial and Temporal Characteristics of Field Names in the Changing Landscape // A Journal of Onomastics Names. – 2018. – Volume 67. Issue 1. – P. 1-14.

Поступила 08.04.2019 г.

А.Г. Абдуллина

Доктор геогр. наук

К.Т. Сапаров

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ОРОГРАФИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Ключевые слова: топоним, народные географические термины, оронимы, орографические термины, ландшафтно-геоморфологическая особенность

В статье рассмотрены орографические термины, встречающиеся в географических названиях Актыубинской области и их топонимическая активность. С помощью природно-географического, лингвистического анализа народных географических терминов выявлена их связь с

геоморфологическими, ландшафтными особенностями территории. Сделана классификация терминов содержащихся в более 4000 названий орографических объектов, встречающихся на территории исследования, которые представлены в виде таблиц и диаграмм.

A.G. Abdullina, K.T. Saparov

TOPONYMIC ACTIVITY OF OROGRAPHIC TERMS OF AKTOBE REGION

Keywords: toponym, folk geographic terms, oronyms, orographic terms, landscape-geomorphological feature

The article discusses the orographic terms found in the geographical names of the Aktobe region and their toponymic activity. With the help of natural-geographical, linguistic analysis of popular geographical terms, is revealed their connection with the geomorphological, landscape features of the territory More than 4000 names of orographic objects found in the study area are considered, the terms were classified. The data is presented in tables and charts.